

IZDAJA ILI POKRETAČ?

SARAJEVSKI ATENTAT U HISTORIJSKOJ PERSPEKTIVI

dr. Paul Miller-Melamed

"Čije biblioteke su napisane o dolasku rata. Dok su uzroci starih ratova često nejasni zbog nedostatka zapisa, gusta informacijska magla prekriva fatalne korake prema Armagedonu. Postoji na stotine razloga koji pokazuju zašto su svi vladari i moćnici djelovali na način na koji su djelovali, i koliko su u suštini njihove namjere bile čiste. Ali u ovoj magli svjedočanstava, rijetki sjajni trenuci istine često su uspješno zasjenjeni. U raspoloženju ljudi, u antagonizmu među silama, usred sukoba interesa i jake želje za samoočuvanjem ili samopriznavanjem u srcima naroda, ležali su moćni uzroci. Zatim je došlo do nekih kratkih, žustrih pojedinačnih poduhvata, te je ubrzo nakon toga uslijedila finalna eksplozija."

— Winston Churchill, Nepoznati rat (1931)

Sažetak

Fokus ovog rada je na međuzavisnosti između kratkoročnog ljudskog faktora i nepredviđenih situacija, kao i dugoročnih implikacija u razumijevanju početka Prvog svjetskog rata. Konkretno, istražuje "varnicu" koja je pokrenula rat - atentat u Sarajevu, u smislu kako se on zaista dogodio, kako se obično predstavlja (od strane akademika i drugih popularnih pisaca) i kako su ga u to vrijeme doživljavali šira javnost i visokopozicionirani dužnosnici. Kao u svojoj nedavno objavljenoj knjizi *"Neispaljeni hitac: Atentat u Sarajevu i vijugava cesta prema Prvom svjetskom ratu"* (Oxford University Press, 2022), autor je stava da je naše viđenje političkog ubojstva Franca Ferdinanda definirano, ili preciznije mitologizirano, na način da strukturalni uzroci Prvog svjetskog rata često bacaju sjenu na odlučujuću ulogu pojedinačnog ljudskog djelovanja.

Ključne riječi: Sarajevo, Franc Ferdinand, alijansa, Habsburško carstvo, Winston Churchill, Gavrilo Princip, Ujedinjenje ili Smrt (Crna ruka), Bosna i Hercegovina, Prvi svjetski rat.

Mnogo prije nego što će postati sjajni vojskovođa Velike Britanije u periodu od 1940-te do 1945-te, rat nije bio nepoznanica za Winstona Churchila. Kao mladić, borio se za svoju zemlju u nekoliko takozvanih kolonijalnih ratova u Africi, gdje su pod rafalima mitraljeza prve industrijske supersile na svijetu u gomilama padala pokošena tijela crnaca.

Ali kada je imperijalni sukob stigao na evropski kontinent u ljeto 1914. godine, a milioni tijela izmasakriranih su bili bijeli muškarci u cvatu mladosti, Churchill se nije mogao pomiriti s tim kao što nije ni za očekivati od nekoga njegovog ranga. Smatrao je da ga može zaustaviti. Kao član Vrhovnog vodstva mornarice, pomogao je osmisлити napad morem kroz Dardanele kako bi Tursku izbacio iz rata, ublažavajući tako krvava dejstvovanja na Zapadnom frontu, te otvarajući balkanski koridor prema Srbiji, gdje je Veliki rat započeo kada je Velika sila, dvojna monarhija Austro-Ugarska, počela sa osvetom za atentat na svog prijestolonasljednika, nadvojvodu Franca Ferdinanda. Ta strategija bi se i dalje sprovodila u proljeće 1915. godine, da nije osujećena turskim minskim poljima. Ono što je preostalo od britanske mornarice, povuklo se. Churchill je na kraju smijenjen, te se zadovoljio pisanjem poštovanja vrijedne povijesti "svjetske krize" koja je završila, barem na Zapadu, krajem 1918. godine.¹

Epigraf ovog rada je iz posljednjeg poglavlja knjige, prikladno nazvanog *Nepoznati rat*.² Odabrao sam ga ne zbog slavnog autora, već zato što stavlja "pojedinačne poduhvate" na istu razinu s "bitnim uzrocima" odgovornim za kataklizmu 1914. godine. A osim ako slučajno niste historičar specijaliziran za porijeklo Prvog svjetskog rata, onda vam ta formulacija sigurno zvuči čudno, ili bar u krajnjem slučaju neobično. Ipak je uvijek postojao akronim MSIN - militarizam, savezi, imperijalizam, nacionalizam – koji objašnjava glavne uzroke Velikog rata.

U sve to dodajte naprasito, neuravnoteženo ponašanje njemačkog cara Vilhelma II; francusku revanšističku namjeru prema "izgubljenim pokrajinama" Alsace-Lorraine; britansku licemjernu težnju održavanja dominacije u Evropi, a da pritom ne sklopi savez na kontinentu; i, naravno, sudar imperijalnih ambicija ruskih i habsburških carstava na Balkanu, pa i nije iznenađenje što je atentat, podržan od strane Srba, na nasljednika austro-ugarskog prijestolja u Sarajevu, epicentar iznimno opasne bosanske aneksijske krize (1908-1909), pokrenuo lavinu skrivenog bijesa Evrope.

Pošto je bio tu, Churchill je zapravo znao bolje. Ono što je atentat na Franca Ferdinanda pokrenuo bila je u suštini kriza moći unutar habsburške monarhije - i to rješiva kriza. Ovim se ne pojednostavljuje međusobno ispreplitana evropska diplomatska situacija, niti se umanjuje važnost drugih vanjskih uzroka početka rata, već se vraća fokus na "kratke, žustre pojedinačne poduhvate" poduzete u vrijeme i nakon nasilne smrti nadvojvode, samim time, omogućavajući "Sarajevu" neku savremenu perspektivu. U suštini, to je bilo političko ubistvo u doba koje, nažalost, obiluje takvim događajima. U najboljem slučaju, to je bila strašna tragedija za carsku obitelj Austro-Ugarske.

Međutim, očigledno je da stravična ubistva nisu nikad iznjedrila nešto dobro, ali je atentat u Sarajevu od tada viđen kao "neizbježna" varnica koja je zapalila proverbijalni barut

¹ Winston Churchill, *The World Crisis* (New York: Scribner, 1931).

² Winston S. Churchill, *The World Crisis*, volume 5: *The Eastern Front* (London: The Folio Society, 2007), 54–55.

ispod velikih sila Europe. Pitanje za ovaj rad je: Kako je to moglo izgledati Winstonu Churchill i drugima koji su živjeli u to vrijeme, bilo političkim liderima ili običnim ljudima? Šta je zapravo bilo sarajevsko ubistvo i kako otkrivanje njegovih ključnih elemenata može osvijetliti tih "nekoliko sjajnih tačaka istine" o početku rata pred kojima je čak i slavni Churchill poklekao?

Naravno, ovaj rad neće razriješiti zagonetku o porijeklu Prvog svjetskog rata. Ipak, toliko toga krivo shvaćamo, ili pogrešno razumijemo, ili jednostavno (i pogrešno) pretpostavljamo o sarajevskom atentatu da je korisno da dobro ocijenimo takozvane pokretače MSIN-a. To ne znači da spoznamo vječnu istinu o ubojstvu nadvojvode. Naprotiv, ovdje također ne manjka kontroverze. "Sarajevo" je mnogo izloženo karikaturama i teorijama zavjere, većinski zato što pitanje porijekla, organizacije i motivacije zavjere nije ništa jasnije od samog početka rata. To je također dio njegove privlačnosti, iako to ovdje nije dio ovog konkretnog rada.

Štaviše, ovdje se radi o određenom činu koji je počinjen 28. juna 1914. godine u Sarajevu, relativno malom glavnom gradu Bosne i Hercegovine, koja je bila pod upravom Austro-Ugarske od 1878. godine, agresivno anektirana od strane režima 1908. godine. Međutim, najprije se treba iscertati jasna skica historijske pozadine.

Gotovo pet stoljeća, provincije Bosne i Hercegovine pripadale su Osmanskom carstvu, kao i buduće balkanske države Srbija, Rumunija, Makedonija, Bugarska, Grčka, Crna Gora i Albanija. Kada je tokom osamnaestog i devetnaestog stoljeća to sada preopterećeno i sve više osiromašeno carstvo počelo da propada, počelo je dugotrajno i višestruko nadmetanje za njegove balkanske ostatke. Na jednoj strani ovog takozvanog Istočnog pitanja bili su Rusi, čije carstvo nikada ne bi bilo potpuno bez tople morske luke za svoju carsku flotu, a poželjno je da je taj pristup Sredozemlju preko turskog moreuza. S druge strane bile su Njemačka i Austro-Ugarska, koje su njegovale vlastite snove o balkanskoj ekspanziji, ili "drang nach Osten" ("prodor na istok") prema Solunu i Bliskom Istoku koji se manifestovao u ambicioznom projektu željezničke pruge od Berlina do Bagdada, te drugim investicijama. Ova konkurencija postala je žestoka tokom Velike istočne krize (1875–1878), kada su se Srbi, Rumuni, Crnogorci, Bugari i Bosanci pobunili protiv Osmanlija (i/ili njihovih lokalnih saveznika), a Rusi im pohrlili u pomoć. Pobune su evropeizirale Istočno pitanje i revolucionirale mapu jugoistočne Evrope, ne samo zato što je Rusija porazila Osmanlije 1877–1878. godine, već što je pokušala i proširiti svoju regionalnu hegemoniju kroz prenapuhani novi bugarski državni entitet i autonomnu Bosnu. To je otišlo predaleko za postojeću ravnotežu moći. Na Berlinskom kongresu u junu–julu 1878. godine, Bugarska je bila podijeljena na pola (većinski makedonski dio vraćen je pod osmansku kontrolu), a Bosna je predata Austro-Ugarskoj na upravljanje.

Za multinacionalno habsburško carstvo, pripajanje Bosne i Hercegovine bio je dvosjekli mač. S jedne strane, siromašno i još uvijek feudalno područje bilo je bogato prirodnim

resursima. Primamljiv je bio i strateški značaj širenja na Balkansko poluostrvo. Ipak, sa svojom nepouzdanom mješavinom pravoslavnih Srba, katoličkih Hrvata i autohtonih slavenskih Muslimana, Bosna je bila etno-religijski kompleksna zemlja koja je svojim djelovanjem direktno utjecala na Austro-Ugarsku. Sve navedeno općenito je poznato pod nazivom Jugoslavensko pitanje - tj. kakva je bila uloga i koja su bila prava južnih Slavena (Srba, Slovenaca, Hrvata, a sada i bosanskih Srba, Hrvata i Muslimana) unutar "dualističkog" upravnog sistema monarhije? Onako kako su bili podijeljeni između jurisdikcija Austrije i Mađarske, tako su bili ujedinjeni u svojoj potrazi i borbi za većom autonomijom i zakonskim pravima, bilo da je to kao novi "entitet" unutar carstva ili kao nezavisna jugoslavenska (južnoslavenska) država izvan njega i u izvijesnoj kombinaciji s već nezavisnim južnoslavenskim narodima u zemljama poput Srbije.³ Naravno, južnoslavenski narodi nisu bili jedine etničke grupe koje su tražile veću autonomiju unutar Habsburške monarhije i bliže veze sa svojim sunarodnjacima preko granice. Tirolski Talijani i transilvanijski Rumuni su također bili po tome poznati. Ono što je učinilo Jugoslavensko pitanje tako žustrim bilo je i to što je Bosna i Hercegovina carstvu pridodala više od milion južnih Slavena, od kojih je 43 posto bilo bosanskih Srba (uključujući i obitelj atentatora Gavrila Principa), i to što je novonastala nezavisna Srbija žudjela za zemljom kao svojom historijskom teritorijom.

Srpski nacionalizam je neizbježni, iako često pogrešno shvaćeni, dio priče o Sarajevu. Prije svega, to je zato što je Srbija u srednjem vijeku bila samostalno carstvo, sa teritorijom koja je pokrivala veliki dio južnog Balkana i odgovarajućom etno-religijskom raznolikošću (sami Srbi su pravoslavni hrišćani). Ipak, srpsko carstvo nije propalo zbog uobičajenih unutrašnjih previranja koliko zbog jačanja Osmanlija u četrnaestom vijeku. Takav bolan gubitak teritorije i dostojanstva bi uništio bilo koju naciju. Međutim, Srbi su se pokazali kao vješti u očuvanju sjećanja na svoje srednjovjekovno kraljevstvo kroz lirske pjesme, legendarne priče, ljubomorno čuvane manastire i slavljenje mučeništva kao sredstva nacionalnog preporoda. U središtu ovog posljednjeg bio je boj koji se odigrao na Kosovu polju 1389. godine, na pravoslavni praznik Vidovdan, ili Sveti Vitus Dan (28. juna). I srpski knez Lazar i turski sultan Murad poginuli su u sukobu, čiji ishod većina u najboljem slučaju smatra neriješenim osim srpskih nacionalista, koji su nastavili da obilježavaju Kosovo kao katastrofalnu propast nezavisne Srbije, i da čeznu za tzv. uskrснуćem (ponovnim rođenjem) carske Srbije. I dok svi narodi imaju svoje mitologije, nemaju svi tako slavnu prošlost. U vrijeme kada su Velike sile priznale Srbiji potpunu nezavisnost 1878. godine, nacionalno je buđenje dobrano uzelo maha. I do trenutka kada je Austro-Ugarska jednostrano anektirala Bosnu i Hercegovinu u oktobru 1908. godine, to nacionalističko previranje (vrenje) preraslo je u potpuni bijes što je "njihov" bosanski narod pao pod vlast još

³ Mark Cornwall, "Introduction," in *Sarajevo 1914*, ed. Cornwall, 3–5 (1–13).

jednog fragmentiranog carstva - Austrijanaca koji zamjenjuju Osmanlije, tako reći. Ima istine u ovome, čak i ako se habsburška administracija Bosne i Hercegovine pokazala dobronamjernom u nekim aspektima. Na kraju krajeva, Dualna monarhija je gradila puteve, željeznice i škole, te pokušavala graditi "bosanski" identitet koji bi prevazišao konkurentne srpske, hrvatske i muslimanske nacionalizme koji su prijetili integritetu regiona. Ali u godini kada je anektirana od strane Austrije (1908.), Bosna je još uvijek bila izuzetno siromašna, izrazito nepismena, politički potlačena i prepuna nacionalnih organizacija koje su bile opasno prijemčive za prekogranične ideološke struje (bilo iz habsburške Hrvatske ili nezavisne Srbije). To je velikim dijelom zbog toga što se novi austrougarski kolonizatori nisu pozabavili jednim bitnim pitanjem: agrarnim pitanjem.

Glavni problem Bosne nije nužno bio njena bogata, ali potencijalno nestabilna, mješavina Srba, Hrvata i Muslimana, već to što su te podjele bile koliko ekonomske toliko i etno-religijske. Tokom dugog perioda vlasti Osmanlija bosanski Slaveni, koji su prešli na Islam, su bili favorizirani u pogledu zemljišnih posjeda, stvarajući uglavnom islamsku aristokraciju i osiromašeno, i često zlostavljano kršćansko seljaštvo. Ipak, potrebe imperije navele su Austro-Ugarsku da se suzdrži od uskraćivanja podrške manjini muslimanskih posjednika, čime je osudila seljake na iste sramne ruralne uvjete u kojima su živjeli pod Osmanlijama.

Nije slučajnost što je sam atentator na Franca Ferdinanda, bosanski Srbin Gavrilo Princip, porijeklom iz takve seljačke porodice. On je istakao da je političko ubistvo motivirano "zlom" koje je Austro-Ugarska nanijela bosanskom narodu, posebno onima u očajnim ruralnim područjima - "potpuno su osiromašeni, tretiraju ih kao stoku...".⁴ Ipak, nezavisna Srbija nije bila osobiti uzor u prosperitetu, a ni u stabilnosti. Uprkos svojim ambicijama za „ujedinjenjem rasijanih Srba“, mlada srpska država bila je praktično vazal ogromnog carstva na sjeveru. Na diplomatskom planu, to je podrazumijevalo saglasnost da se suzdrže od "svakog političkog, vjerskog ili drugog spletkarenja" protiv habsburškog carstva. Srbija je bila toliko ekonomski slaba da je dozvolila režimu da gradi željezničke linije kroz njenu teritoriju. Srpski nacionalisti su, možda, svoju zemlju posmatrali kao "Pijemont" Balkana (po sjevernoitalijanskom teritoriju koji je galvanizirao ujedinjenje Italije), ali za razliku od industrijskog Pijemonta, Srbija je uglavnom bila seljačko društvo.⁵

I politika je također bila problematična. Iako je prvi kralj, Milan Obrenović, uspio izbjeći atentat (sudbinu i njegovog prethodnika i nasljednika), njegova duga vladavina (1868–1889.) jedva je preživjela vojni poraz od strane Osmanlija tokom Velike istočne krize (1876.);

⁴ Vojislav Bogićević, *Sarajevski Atentat: Stenogram Glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova* (Sarajevo: Izdanje Državni Arhiv NR BiH, 1954), 58–60, 62, 72, 189–90, 386.

⁵ Paul Miller-Melamed, *Misfire: The Sarajevo Assassination and the Winding Road to World War I* (New York: Oxford University Press, 2022), 82.

nepromišljeni rat s Bugarskom (1885.); i ogroman dug. Ipak, ključni razlog za abdikaciju kralja 1889. godine bila je njegova proaustrijska orijentacija, koja je iz dana u dan sve više odudarala od srpskih nacionalnih interesa koji su bili stava da je Bosna njihova legitimna teritorija. Promjena vladara u istoj godini kad je i 500-ta godišnjica bitke na Kosovu dala je novu snagu srpskim nacionalistima. Mase su sada slobodno uzvikivale "Dole s Austrijom", a štampa otvoreno osuđivala habsburšku vlast u Bosni.⁶ Ali, Milanov sin Aleksandar bio je apsolutista po prirodi i apsolutna spodoba po karakteru. Historija bi možda imala drugačiji tok da je on oženio habsburškanku, međutim Aleksandar je ipak izabrao mnogo stariju ženu (Dragu Mašin) sumnjive reputacije. U skandalu koji je uslijedio, car Franjo Josip odbio je da ga primi na svom dvoru, otac ga se odrekao, a kraljevski par se udaljio od političkog života u Beogradu. Ipak, to nije spriječilo Aleksandra da nastavi s proaustrijskom agendom koja je oslabila "dinamiku nacionalne emancipacije Srbije".⁷ Čak i da nije sproveo čistku vojske i srezao njen budžet, vojska bi se, vjerovatno, okrenula protiv Aleksandra i Drage zbog sramote koju su nanijeli srpskom narodu.⁸

Okrutnost s kojom je to učinjeno je ono što ovaj dio srpske historije čini krucijalnim za sarajevsku zavjeru. U ranim jutarnjim satima 11. juna 1903. godine, oficiri su upali u kraljevsku palatu, pronašli Aleksandra i Dragu, i bezočno ih ubili. Iako je regicid bio tajan, lider Radikalne stranke, Nikola Pašić, bio je upoznat sa zavjerom. Iskusni političar seljačkog porijekla i strasni nacionalista, Pašić će se tokom svoja četiri premijerska mandata u narednoj deceniji suočiti sa novim protivnikom: oficir-regicidima koji su ostali dio srpskih političkih i vojnih pitanja i koji su forsirali nacionalističku agendu, čak i na štetu odnosa sa Austro-Ugarskom.

U kratkom roku, Pašić je demonstrirao svoje političke vještine ponovno finansirajući vojsku, izbjegavajući da procesuiru regicide, i jačajući vladu protiv junskih zavjerenika. Ipak, njegov "uspjeh" bio je dvosmislen. Od 1903. do 1914. godine, Srbija je njegovala parlamentarnu političku kulturu, jačala svoju ekonomiju i proširila polje svoje javne sfere u toj mjeri da su neki govorili o "zlatnom dobu". U tom periodu, Beograd je također izdržao uvedeni austrijski trgovinski embargo odbijajući bečke stroge uslove za kupovinu oružja i sklopio carinsku uniju s rivalnom Bugarskom (obje države su smatrale da polažu pravo na osmansku teritoriju u Makedoniji). Ovo posljednje bi im omogućilo uspješno vođenje rata protiv Osmanlija 1912. godine, što je gotovo udvostručilo veličinu Srbije. Manje od četiri godine nakon bosanskohercegovačke aneksione krize, koja je dovela Srbiju i Rusiju na ivicu rata sa Austro-

⁶ John Zametica, *Folly and Malice: The Habsburg Empire, the Balkans, and the Start of World War One* (London: Shephard-Walwyn, 2017), 112.

⁷ John Paul Newman, "Civil and Military Relations in Serbia During 1903–1914," in *The Wars Before the Great War: Conflict and International Politics Before the Outbreak of the First World War*, ed. Geppert et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 120 (114–28).

⁸ Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (London: Allen Lane, 2012), 8–10.

Ugarskom, srpske pobjede u balkanskim ratovima potiskivale su Srbe u Makedoniju i Albaniju. Ono što ove takozvane "trijumfalne pobjede" dovodi u pitanje jeste do koje granice su išle neobuzdane militantne mreže oformljene tokom aneksione krize, poput Narodne odbrane, u neprestanom nametanju nacionalne agende u provincijama pod okupacijom (posebno u Makedoniji), što je za Pašića bilo frustrirajuće. Sarajevska zavjera je kulminirala u uslovima napetosti između civilne vlade Srbije i vojnih frakcija koje su zagovarale ekspanziju, uključujući Bosnu i Hercegovinu.

Međutim, zavjera ne potiče odatle. Odluka da se ubije nasljednik prijestolja habsburškog carstva nije bila srpska zavjera u kojoj su neki naivni bosanski poltroni - "korisni idioti", kako ih naziva jedan historičar - bili regrutovani da obavljaju prljave poslove Beograda koji je bio odlučan da destabilizira habsburško carstvo.⁹ Ovo nije samo standardno pogrešno tumačenje sarajevskog atentata, već i degradacija istog, da ne spominjemo namjerno nepoštovanje položaja i strasti mladih bosanskih zavjerenika-ubica, zasićenih represivnim uvjetima života koji su ih natjerali da se odluče na političko ubistvo. Uobičajena priča o sarajevskom atentatu je da je tada postojala militantna, srpska, nacionalistička organizacija u Bosni i Hercegovini pod imenom Mlada Bosna (historičarka Margaret MacMillan upoređuje je sa Al-Qaidom).¹⁰ Nekoliko njenih "članova" je "regrutovano" od strane još "fanatičnijih" srpskih nacionalista u Beogradu koji su pripadali "tajnom" društvu Crna ruka (zvaničan naziv organizacije bio je "Ujedinjenje ili Smrt"). Vođeni glavnim regicidom, pukovnikom Dragutinom Dimitrijevićem "Apisom" i strastvenom mržnjom prema habsburškom režimu i njihovoj vlasti nad "srpskom" Bosnom, Crna ruka je naoružala trojicu "terorista" iz Mlade Bosne i pomogla im da pređu bosansku granicu i krenu prema Sarajevu. Tamo su se pridružili još četvorici "ultranacionalista" iz Mlade Bosne i izvršili atentat, nakon čega je oružje dovedeno u vezu sa srpskim arsenalom, a tragovi zavjere su doveli do samog Beograda.

Problem sa ovim opisom, možda najvažnijeg političkog ubistva u modernoj eri, je što je isti previše svrsishodan i politički nefleksibilan. Ne samo što kreira idealiziranu predstavu sarajevske zavjere kao izuzetno dobro organizovane i izrazito odlučne operacije čiji je pokretač bio srpski nacionalizam (što su upravo Habsburgovci željeli da vide), već i zanemaruje bosanski i srpski politički i kulturni kontekst iz kojeg je potekla. A ovi konteksti su sve samo ne sigurni, efikasni i dosljedni, a pogotovo "fanatični". Prvo, tu je "revolucionarno/terorističko" Mlada Bosna, koja čak nije ni nosila to ime sve do poslije rata. To je zato što nije postojala formalna organizacija "Mlada Bosna", već raspuštena i raznolika grupa bosanskih mladića (Srba, Hrvata i

⁹ T. G. Otte, *July Crisis: The World's Descent into War, Summer 1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014), 17, 522.

¹⁰ Margaret MacMillan, *The War That Ended Peace: The Road to 1914* (New York: Random House, 2013), 546–47, 259; T. G. Otte, for instance, calls Young Bosnia "a pan-Serb ultra-nationalist organization that espoused terrorist means" (*July Crisis*, 13).

Muslimana) koji su raspravljali o književnosti, pisali poeziju i sastavljali političke traktate. Više je bila "intelektualna tendencija" nego organizirano društvo i kao što su je i sami njeni pripadnici opisali Mlada Bosna je bila "književni pokret". Ono što sigurno nije bila jeste centralizirano udruženje s programskim političkim dnevnikom i jedinstvenom agendom (npr. političko ubistvo) za postizanje istog.¹¹

Naravno, bosanska intelektualna elita mladih bila je pod utjecajem različitih ideologija, iako je do 1914. većina prihvatila jugoslavenstvo umjesto formalnih stega srpskog nacionalizma. Bosna je, ipak, bila mikrokosmos jugoslavenske ideje. U novim gimnazijama, Princip i njegovi istomišljenici su se družili s Hrvatima i Muslimanima, koji su također tražili oslobođenje svoje zemlje. "Nisam vođen Srbijom, već isključivo Bosnom", izjavio je učenik - konspirator Trifko Grabež na suđenju atentatorima.¹² "Moj ideal je bio jugoslavenska republika", izjavio je drugi konspirator.¹³ Jedan po jedan, bosanski optuženici sabotirali su austro-ugarski narativ o zavjeri protiv srpstva (iako poslije naučnici nisu odoljeli posrbližavanu zavjere). "Ja sam jugoslavenski nacionalista", izjavio je Princip, "i cilj mi je ujedinjenje svih Jugoslavena, bez obzira na političku pripadnost, i njihovo oslobođanje od Austrije."¹⁴ Ova opća anti-austrijska ideološka orijentacija Mladih Bosanaca potvrđena je u običnim počecima sarajevske zavjere - članak u novinama koji je najavio posjet nadvojvode Franca Ferdinanda Bosni i Hercegovini objavljenog u martu/aprilu 1914. Članak je poslan iz Bosne u kafić u Beogradu koji su često posjećivali bosanski mladići, sa jednim imenom na koverti: Nedeljko Čabrinović. To je trebalo da izazove sumnju austrijskih vlasti, koje su cenzurisale poštu. "Čabrinović" je uhapšen 1912. godine zbog učešća u štrajku štampara. Protjeran iz svog rodnog Sarajeva na pet godina, kazna mu je prijevremeno ukinuta zahvaljujući ličnim poznanstvima. Čabrinović se vratio u bosansku prijestolnicu, 28. juna 1914. godine ne zbog novog posla već, kako je rekao na suđenju, da bi se osvetio "strancu koji je došao u ovu zemlju [i] protjerao me iz mog rodnog grada."¹⁵

Čabrinović nije djelovao sam. Međutim, po primanju članka, njegov prvi čin bio je da završi ručak. Zatim je otišao do obližnjeg kafića, pročitao novine, vidio Principa kako igra karte, i, "kada je igra završena", pokazao budućem atentatoru novinski isječak. Na suđenju, Princip je tvrdio da je već bio upoznat s posjetom nasljednika. Ipak, tajming zavjere je ovdje manje bitan od njene jednostavnosti. Prema iskazima, te večeri, u jednom beogradskom parku, Princip je predložio Čabrinoviću da ubiju habsburškog nasljednika.¹⁶ Tako je započelo najvažnije

¹¹ Miller-Melamed, *Misfire*, 98–99.

¹² Bogićević, *Stenogram*, 90.

¹³ Miloš Vojinović, "Political Ideas of Young Bosnia: Between Anarchism, Socialism, and Nationalism," *Südosteuropa-Jahrbuch* 42 (2018): 182 (162–96).

¹⁴ Bogićević, *Stenogram*, 32, 62, 333–43.

¹⁵ Isto., 29, 41

¹⁶ Isto., 33–34.

političko ubistvo u modernom dobu inspirisano, prije svega, ne velikom srpskom ideologijom, već austro-ugarskom okupacijom Bosne i njenim svakodnevnim individualnim poniženjima; osmišljeno, prije svega, ne od strane militantnih srpskih nacionalista u njihovim tajnim pećinama (tj. Al-Qaida analogija), već od strane bosanskih mladića (habsburških podanika) u javnom parku.

Kako se onda u sve to uklapaju "fanatični" srpski nacionalisti, dobavljači oružja? Princip i još jedan bosanski regrut zavjere u Beogradu, Trifko Grabež, studirali su u Srbiji nakon što su im njihove aktivnosti protiv austrijske vlasti učinile život previše opasnim u njihovoj domovini. Tokom posjeta kafanama, u koje su često zalazili bosanski Srbi, upoznali su se s željezničkim radnikom Milanom Ciganovićem i još jednim bosanskim srpskim nacionalistom, Đurom Šarcom, koji su pripadali Crnoj Ruci. Šta se dalje desilo ostaje nejasno osim sljedećeg: Princip, Čabrinović i Grabež uskoro su dobili četiri pištolja i šest bombi. Princip, a ne "Apis", napisao je svom bosanskom prijatelju iz Sarajeva, Danilu Iliću, da regrutuje više ljudi. Zavjera je bila u punom jeku, ali kako su bosanski mladići iz Beograda došli do oružja?

Ako su po ustaljenom tumačenju Apis i zloglasna Crna Ruka "regrutirali" bosanske mladiće, onda nema potrebe za ovim pitanjem. Osim toga, budući da je Apis također djelovao kao glavni obavještajni oficir u srpskoj vojsci, dvostruko je umiješan u zavjeru, kao i srpska vlada, samo ne tako otvoreno (ovo pretpostavljajući da je Apis tada djelovao nezavisno). Ova "teorija" vješto objašnjava austro-ugarski animozitet zbog atentata u Sarajevu.

Ipak, austrougarski ultimatum srpskom kraljevstvu nije spomenuo Crnu Ruku ili pukovnika Apisa. Navedeni su Milan Ciganović i jedan major, poznati buntovnik Vojislav Tankosić, blizak saradnik Apisa. Ako je iko bio "fanatik", onda je to bio Tankosić (iako se njegovo ime nikada ne pojavljuje u udžbenicima). I dok ne možemo biti sigurni da li je djelovao sam u snabdijevanju oružjem (kako je nedavno tvrdio jedan historičar¹⁷) ili se prvo konsultovao sa Apisom, možemo reći nešto više o političkom kontekstu u Srbiji u vrijeme kada su bosanski mladići iz Beograda neposredno pristupili srpskim nacionalistima (umjesto obratno).

Međutim, trebalo se prvo suprostaviti Crnoj Ruci, ili organizaciji Ujedinjenje ili Smrti. Osujećen Pašićevom vladom u Makedoniji, nesposoban da zaustavi austrijsku aneksiju Bosne i Hercegovine 1908. godine, i iziritiran nezainteresiranošću Radikalne stranke da finansira vojsku u skladu s nacionalnim ambicijama, Apis je pomogao osnivanje Ujedinjenje ili Smrti u maju 1911. To je, u suštini, bilo pobunjeničko djelovanje, jer su članovi društva službene dužnosti podredili nacionalizmu koji je bio odan "oslobađanju" Bosne i Hercegovine (i drugih "srpskih" teritorija) i njeno pripajanje novonastaloj srpskoj državi. I u ovom nastojanju, glavna preprekatog "tajnog" društva bila je sporo djelovanje (po nacionalnom pitanju) srpske vlade. Ambadorski izveštaji habsburških i britanskih ministara u Beogradu 1911. godine bili su jasni:

¹⁷ Zametica, *Folly and Malice*.

neposredni cilj društva bio je uklanjanje Pašića i Radikala s vlasti.¹⁸

To se događalo prije balkanskih ratova. Sa uzastopnim pobjedama Srbije, država ne samo da se povećala i ispunila ponosom, već su dugogodišnje (od ubistva kralja) tenzije između vlade i vojske (Ujedinjenje ili Smrt uključivala je brojne oficire) sada dosegle vrhunac. Sada je bilo sporno da li će vojska ili vlada upravljati novim teritorijama (posebno Makedonijom). Konflikt je zaoštren pokušajem Radikala da oslabe Crnu Ruku tako što nisu pomilovali glavnog oficira za ubistvo neposlušnog vojnika tokom Prvog balkanskog rata. Napokon je službena Srbija, pisao je britanski ministar, krenula u ofanzivu protiv Apisovih frakcija, koju je ministar unutrašnjih poslova Stojan Protić optužio za njegovanje "nedopustivih pretorijanskih ambicija."¹⁹

Sukob vojske i vlade dostigao je svoj vrhunac Dekretom o prioritetu od 21. marta 1914. Nametanjem primata države u novim pokrajinama, zakon je bio pokretač smrtonosne bitke između Crne ruke i Radikala - "živog leša", kako je uredništvo Ujedinjenja ili Smrti u publikaciji Pijemont (Piedmont) nazvalo stranku koja je navodno kočila nacionalni projekat. Većina oficira (uključujući bivše regicide i nečlanove Crne Ruke), odbila je da se povinuje ovom dekretu. Protić je uzvratio premještanjem zločinaca u Srbiju, penzionisanjem vojnog komandanta Skoplja koji je otvoreno odbio da se pridržava dekreta i blokiranjem distribucije Pijemonta u Makedoniji. I Apis je također reagovao – do sredine maja, razmatrao je državni udar zajedno s političkom opozicijom Radikala, koja se simpatizirala s vojskom po pitanju Dekreta o prioritetu. Nemoćan da donese zakon ili da ubijedi kralja da rasformira parlament, Pašić je podnio ostavku 2. juna.²⁰ "Srbija je bila na rubu raspada", a Apis je prepoznao trenutak da se riješi Radikala: planirao je marš na Beograd nakon vojnog puča u Makedoniji.

Ipak, lojalni visoki oficiri ostali su dosljedni zakletvi i suprotstavili se nezakonitom vojnom preuzimanju moći, napuštajući Apisa i njegove sljedbenike uprkos preziranju Dekreta o prioritetu. Kralj Petar je zamolio Pašića da formira novu vladu 11. juna, Skupština je raspuštena 23. juna, kralj je abdicirao sljedećeg dana, a izbori su zakazani za 14. august. Pašić je nadvladao svog glavnog neprijatelja Apisa.²¹ A da li je uistinu? Važnost ove političke povijesti je u tome što su krajem maja, usred Krize prioriteta, dok je Apis planirao puč protiv svoje vlade, indirektno mu se obratili beogradski Bosanci i (ili, najvjerovatnije, Tankosiću) tražeći oružje za ubistvo Franca Ferdinanda. Mala je vjerovatnoća da bi Apis organizirao puč i atentat na visokoj razini, jer je bio svjestan toga da bi to potencijalno destabiliziralo Srbiju. S druge strane, moguće je da je

¹⁸ Clark, *Sleepwalkers*, 69–75.

¹⁹ Dušan T. Bataković, "Storm over Serbia: The Rivalry Between Civilian and Military Authorities (1911–1914)," *Balkanica* 44 (2013): 333–36 (307–56).

²⁰ Isto., 336–45.

²¹ Zametica, *Folly and Malice*, 394–95; Danilo Šarenac, "Serbian Military Intelligence," in *Sarajevo 1914: Sparking the First World War*, ed. Mark Cornwall (London: Bloomsbury, 2020): 139–40.

on samo pristao ("ne razmišljajući", po Apisovim riječima) na naoružavanje neiskusnih i neprofesionalnih Bosanaca kako bi se "suprostavio Pašiću i Radikalima", kako je Tankosić rekao vlastima nakon njegovog hapšenja 23. jula (što je bio uvjet Ultimatumu, jer je u tome Apis bio izrazito uspješan).²²

Drugim riječima, "fanatični" srpski nacionalisti, koji su stajali iza sarajevskog atentata (ili barem onaj jedan ili dvojica koji su prenijeli oružje), mogli su pretpostaviti da će atentat propasti u smislu da će Franc Ferdinand zapravo biti ubijen, jer, svaki drugi atentat na Balkanu imao je takav kraj, iako ne bi nanio toliku štetu srpskoj vladi da bi Beč zahtijevao smjenu Pašića. I bez obzira da li se slagali ili ne s tom interpretacijom, svesti politički atentat na neki radikalni srpski nacionalistički plan nije samo jednoobrazno i pristrasno, nego se i zanemaruje politički kontekst u kojem je "zavjera" navodno organizirana.

Apsurdno ili žalosno, kako god to zvučalo, ono što je dalje uslijedilo dodatno potvrđuje da sarajevski atentat nije neka dobro osmišljena spletku srpskih ekstremista sprovedena od strane mladih bosanskih "terorista". Prvo, zato što nijedan od njih zapravo nije znao ni pucati (a kamoli detonirati ručnu bombu) kada su navodno regrutovani da ubiju nasljednika Habsburške monarhije. Međutim, to nije spriječilo Tankosića (i Apisa?) da naoružaju ove entuzijastične Bosance, iako je lahko mogao pronaći vješte bosanske vojne veterane iz balkanskih ratova. Princip i Grabež, koji su bili potpuno nepoznati Tankosiću i Apisu, a pogotovo Crnoj ruci, dobili su 25. maja priliku za vježbe gađanja mete u beogradskom parku. Također su dobili jednih 130 dinara preko Ciganovića i neispravne kapsule cijanida (iako nisu znali za ovo, a ne zna se ni da li su znali Tankosić/Apis). Princip je založio svoj kaput i zamolio prijatelja da mu pomogne u finansiranju dugog putovanja iz Srbije do Sarajeva. Od tri Bosanca koji su prepješačili iz Beograda do Sarajeva, Čabrinović je bio najnaivniji. Čim su mladi bosanski "teroristi" krenuli uz rijeku Savu, on je počeo razgovarati s jednim srpskim žandarom. Njegovi su ga saučesnici utišali, iako ga nisu mogli u potpunosti ušutiti kada su stigli do prvog graničnog prijelaza, gdje je kapetan Rade Popović povjerovao pismu preporuke koje je stiglo od njihovih veza (poznatika), iako nije bio obaviješten o njihovom dolasku. Tamo, uz obalu rijeke, Čabrinović je zapisao čeznutljive razglednice o zelenim bosanskim brežuljcima koje vidi preko Drine. To je bio kraj za Principa i Grabeža, koji su oduzeli oružje svom pričljivom drugu i natjerali ga da putuje odvojeno do Tuzle. Ostatak putovanja uglavnom je bio pun dešavanja zbog teškog oružja, pijanih seljaka i slabog osiguranja. Nakon što su se uspješno probili kroz olujnu noć s 1. na 2. juni, u pratnji švercera -seljaka i glasnika Narodne obrane Jakovom Milovićem (koji je platio tu pomoć svojim životom), stigli su do bosanskog sela Priboj. Tamo im je njihov kontakt pokazao oružje i rekao seljacima da ovi momci žrtvuju svoje živote za nacionalnu slobodu. Svi će umrijeti pomažući

²² Citirano iz: Miller-Melamed, *Misfire*, 141–43.

zavjeri, iako su prvo morali malo proslaviti. I budući da Princip nije pio, proslavi se pridružio nadobudno mašući svojim pištoljem i bombama. Kada su jednog od seljaka upitali na sudu koliko je šljivovice popio te noći, slatko se našalio: "Kada pijem, ne brojim; samo pijem koliko god mogu."²³ Sljedeća veza atentatora je bila uistinu jaka, jer je Miško Jovanović bio jedan od najuglednijih građana Tuzle. Također je imao veze i sa *Crnom rukom* i sa *Narodnom odbranom*. Ipak, uprkos ovoj navodnoj lojalnosti nacionalnom pitanju, Jovanović je panično reagovao kada su se studenti - konspiratori neočekivano pojavili u njegovoj kući, pokazali oružje i zamolili ga da ih odvede do Sarajeva. Ponovo je navodni teroristički - konspirator pokazao više brige za svoju sigurnost, kao i za svoj građanski status, nego za viši srpski cilj. Tek nakon što mu je Princip zaprijetio, Jovanović je pristao sakriti oružje. Danilo Ilić, vođa zavjere iz Sarajeva, preuzeo ga je 15. juna, kada je još jedan tragikomični incident umalo prekinuo traljavu operaciju. Ilić je naredio Jovanoviću da oružje preda na putu prema željezničkoj stanici u Doboju. Ali, muškarci su se mimoišli, a nervozni Jovanović je ostavio paket kod krojača. Ilić ga je naposljetku uspio pronaći i odnijeti u Sarajevo, gdje je paket i ostao ispod kreveta cimera Gavrila Principa sve do 28. jula. Prije primopredaje oružja, propuštena je još jedna prilika da se otkrije zavjera zbog nesposobnosti austrijskih vlasti. U vozu od Tuzle do Sarajeva, Čabrinović je razgovarao s policijskim detektivom. Međutim, ovaj tad nije posumnjao ništa, čak ni kada je bombaš izdao svog saputnika - Gavrila Principa. Vratili su se u Sarajevo i uskoro nakon toga Princip, koji je stigao s Čabrinovićem i Grabežom prijavio je 04. juna svoje prisustvo policiji. Ipak, vlasti ih nisu uhapsile iz predostrožnosti, kao što bi to učinile prilikom posjete Franca Josipa Sarajevu u junu 1910. godine. Obzirom na to koliko su česti bili pokušaji atentata na zvaničnike Habsburške monarhije u regionu i koliko upozorenja je Franc Ferdinand primio (i redovno primao gdje god da putuje), sigurnost njegove posjete Sarajevu bila je za svaku osudu (sa čime su saglasni svi autori). Historičar Vladimir Dedijer navodi nekoliko propusta, uključujući neefikasno nadgledanje granica, neispravnu kontrolu pasoša i nedovoljnu zaštitu tokom povorke.²⁴ Cijelim putem careve vožnje kočijom kroz Sarajevo 1910. godine pratio ga je dupli kordon vojnika, dok je njegovog nasljednika obezbjeđivalo samo 179 neuniformisanih pripadnika obezbjeđenja pomiješanih s masom duž rute od 4,3 milje.²⁵ Velika je vjerovatnoća da Apis nikada ne bi ni poslao oružje da je znao za slabo obezbjeđenje, zbog čega se nameće sljedeće pitanje: što je pošlo toliko naopako sa obezbjeđenjem da teoretičari zavjera optužuju krugove Habsburške monarhije za smišljanje ubistva?

Odgovor je opet banalan - arogancija, neodgovornost, "malograđanski birokratski i politički rivaliteti" i *schlamperei* (aljkavost).²⁶ Organizatori su bili više zainteresovani za

²³ Clark, *Sleepwalkers*, 54–55.

²⁴ Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo* (New York: Simon and Schuster, 1966), 408–10, 313–14; Borivoje Jevtić, *Sarajevski atentat: sećanja i utisci* (Sarajevo: Štamparija I izd. Petra N. Gakovića, 1924), 20.

²⁵ Zametica, *Folly and Malice*, 460–62, 476–77.

²⁶ Isto., 48; Dedijer, *Road to Sarajevo*, 409, 411–12.

nadvojvodin izbor vina za ručak nego za njegov put do rezidencije generalnog guvernera. Ono što je komplikovalo organizaciju posjete jeste to što je Bosna i Hercegovina, za razliku od austro-ugarskih krunskih zemalja, bila označena kao carsko vlasništvo kojim je upravljalo Ministarstvo zajedničkih finansija umjesto jednog entiteta. A zajednički ministar finansija, Leon von Biliński, tvrdio je da nije bio obaviješten o oficijelnom programu u Sarajevu nakon vojnih vježbi. Navodno nije bio obaviješten ni o prisustvu policije, što je bila odgovornost nadmenog bosanskog generalnog guvernera Oskara Potioreka, koji je umanjivao sigurnosne rizike kada su mu ih predstavili civilne vođe.

Budući da je nadvojvoda posjetio Sarajevo "u svojstvu generala", Potiorek je insistirao na tome da je njegova sigurnost isključivo "briga vojske". No, ono što je zaista bilo važno generalnom guverneru bio je njegov ego: kao vodeći kandidat za načelnika generalnog štaba vojske, silno je želio da ostavi dobar utisak na nasljednika Habsburške monarhije. S previše sigurnosnih detalja to ne bi uspjelo. Kada je general Albert von Margutti napisao da se nedostatak sigurnosti "ne može izraziti riječima", iznio je općepoznatu frustraciju svih.²⁷

A ipak, toliko toga u vezi sa atentatom u Sarajevu je toliko zbunjujuće da je teško povjerovati da ga kroz pisanu historiju još uvijek predstavljaju kao zavjeru na visokom nivou - "smišljenu zavjeru".²⁸ Osim sigurnosti, to važi i za događaje uoči atentata, kada je carska pratnja zamalo otkazala ceremoniju. Na kraju krajeva, vojne vježbe zbog kojih je Franc Ferdinand došao u Bosnu bile su izuzetno uspješne. Čak su i posjete vojvotkinje različitim vjerskim i kulturnim institucijama prošle izvanredno. Zašto još više riskirati? Nakon uzavrelih rasprava o otkazivanju povorke na gala prijemu noć prije, prevladao je ađutant generalnog guvernera Potioreka, pukovnik Erik von Merizzi, insistirajući da će to uvrijediti njegovog šefa. Prioriteti Potioreka bili su slava i moguće unapređenje na mjesto načelnika generalnog štaba. Postupci atentatora u Sarajevu prije 28. juna su bitni na sličan način: u nastojanju da se opozove zavjera.

Danilo Ilić, lokalni organizator zavjere, koji je također formirao političku stranku, promišljao se u pogledu taktičke efikasnosti političkog ubistva. Ipak, Ilić nije uspio uvjeriti Principa da odustane od zavjere. Neslaganje prijatelja bila je toliko intenzivno da je spomenuto i na suđenju, kada je inače radikalni Trifko Grabež priznao da su ga Ilićevi argumenti pridobili. Ali Princip, poput Merizzija/Potioreka, nije želio ni da čuje za to.²⁹

Princip nije popustio ni kada je predstavnik srpskih nacionalista, koji su neodgovorno predali oružje, pokušao zaustaviti zavjeru. Nakon sastanka s Đurom Šarcem, kojeg je vjerovatno poslao uspaničeni Apis, Ilić je ponovo molio svoje saučesnike da odustanu, tvrdeći da bi atentat

²⁷ Zametica, *Folly and Malice*, 458; Miller-Melamed, *Misfire*, 130.

²⁸ A. J. P. Taylor, "The Great Assassination: The Road to Sarajevo by Vladimir Dedijer," *The New York Review of Books* (October 20, 1966).

²⁹ Miller-Melamed, *Misfire*, 147.

više štetio nego koristio jugoslavenskom pitanju. Sam Šarac je slao Principu pisma u kojima ga je molio da odustane, "jer bi to ozbiljno naštetilo Srbiji." Čak i dok je Ilić nevoljno razdijelio oružje 28. juna, agitirao je protiv operacije. Ali Ilić je bio preslab da iznevjeri svog prijatelja. Zavjera se nastavila, čak i ako *Crna ruka* više nije bila dio nje, nezavisno od toga kakvu izravnu ulogu je igrala u njenom planiranju.³⁰ U svjetlu dešavanja koja su vodila ka glavnom događaju, moglo se očekivati neko zatišje.

Ipak, stvari su napredovale od apsurdnog do besmislenog, od neodlučnog do neobjašnjivog. A počelo je s bombom koja je promašila cilj. Nakon što je prvi atentator koji je pratio povorku jednostavno zablokirao, priznao da je bio previše "uznemiren zbog ubistva (nadvojvode) da bi posegnuo za bombom ili pištoljem"; i nakon što je drugi zavjerenik tada odustao (okrivio je nadolazećeg žandara za nedostatak hrabrosti); Čabrinović je bacio tempiranu bombu, koju je aktivirao glasnim "udarcom" u zid nasipa rijeke Miljacke. Ta buka i pucketanje fitilja mogli su upozoriti glavne mete. U svakom slučaju, bomba se odbila od otvoreni, sklopivi krov automobila (iza Franca Ferdinanda i njegove supruge) i otkotrljala se na ulicu, iako ne u potpunosti bezopasno. Eksplozija je teško povrijedila mnoge prolaznike, uključujući Potiorekovog pomoćnika Merrizija, koji je bio ključan u sprečavanju otkazivanja povorke.³¹ Ako promašena bomba iz neposredne blizine djeluje nevjerovatno, ono što je uslijedilo dodatno potvrđuje amatersku prirodu operacije.

Dok je automobil nadvojvode nastavio s kretanjem, automobil Merizzija ostao je nepokretan. Promatrajući zbivanja iza njih, nadvojvoda je dao naredbu vlasniku njegovog automobila i drugom putniku (pored Potioreka i vozača), grofu Harrachu, da provjere "mrtve ili ranjene". To je ostavilo par potpuno izloženim u automobilu bez krova na neodređeno vrijeme. Ipak, atentatori - "teroristi" koji su bili u neposrednoj blizini nisu se usudili prići nezaštićenim metama (nadvojvoda je imao svijetlozeleni perjan na svečanoj kapi). Jedan je naveo prisutnost Sofije. Drugi "terorist" okrivio je manjak energije za djelovanje i žene i djecu u gomili. Umjesto toga, Cvetko Popović se riješio svoje bombe i pobjegao, kao što će učiniti i Trifko Grabež, koji je bio postavljen ispred gradske Vijećnice. Samo je Princip ostao na mjestu. Njegova pretpostavka je bila nepromišljena - da će se povorka držati najavljenе rute nakon službenog pozdrava sa gradskim dostojanstvenicima.³²

Nevjerovatno, ali bio je u pravu. Dok je Princip stajao na uglu Appelovog Keja i Ulice Franc Josipa, gdje je povorka trebala skrenuti, nije ni pretpostavljao o raspravama koje su se odvijale u gradskoj vijećnici. Očekivana odluka bi bila da se otkaže preostala povorka i da se osigura da nadvojvoda i njegova supruga sigurno stignu kući. Ipak, nakon "ogromnog" ličnog

³⁰ Dedijer, *Road to Sarajevo*, 305; Zametica, *Folly and Malice*, 406–8.

³¹ Zametica, *Folly and Malice*, 485–87; Vojinović, "Political Ideas," 177.

³² Dedijer, *Road to Sarajevo*, 318; Zametica, *Folly and Malice*, 491–95.

neuspjeha u pokazivanju lojalnosti stanovništvu, Potiorek je, u svoj svojoj aroganciji i karijerizmu, očajnički nastojao spasiti situaciju. Što se tiče nadvojvode, on je prihvatio njegovo vodstvo. Iako je iznesen prijedlog da se očiste ulice i da se par isprati na sigurno uz vojnu pratnju, svi su na kraju popustili pred Potiorekovim pristrasnim uvjeravanjima da bosanski narod nema kapaciteta da izvede dva takva pokušaja atentata u jednom danu. Tako je minimalni kompromis glasilo: umjesto da slijede originalni itinerar, koji bi kraljevsku pratnju stavio tačno na Principovu putanju kretanja, poslali bi nadvojvodin automobil ravno niz Appel Kej prema vojnoj bolnici kako bi provjerili ozlijeđenog potpukovnika Merizzija. To je bio jedini uvjet na kojem je Franc Ferdinand insistirao. Ostalo je bilo u Potiorekovim rukama.³³ I u rukama vozača, Leopolda Lojke. Iako nikada ne možemo biti sigurni zašto je skrenuo, nema čvrstih dokaza o austrijskoj zavjeri protiv nadvojvode, a kamoli o kriminalnoj namjeri Leopolda Lojke. Ljudska greška može biti nezadovoljavajuće objašnjenje za njegovo odstupanje od dogovorene rute kada su vodeći automobili skrenuli desno, ali je najmanje upitna. Jednostavno nije moguće da je Potiorek "zaboravio" obavijestiti vozača o promjeni rute, kako mnogi izvori sugerišu, budući da je plan bio njegov od samog početka. Umjesto toga, problem je vjerovatno ležao u prirodi naredbe guvernera i njegovom "monumentalnom" egu. Nespreman da "običnom šoferu" otkrije stvarne razloge promjene rute kretanja, Potiorek mu je, vjerovatno, naredio da "nastavi voziti pravo niz Appel Kej".³⁴ Ne znajući da će vodeći automobili skrenuti, vozač je jednostavno, i razumljivo, pratio naredbe.

Uostalom, Principu je bilo dovoljno teško da puca pravo u automobil parkiran ispred njega nakon što je Potiorek povikao na Lojku da vozi u pogrešnom smjeru. Atentator je ispalio dva hica okrenute glave jer je, kako je priznao, bio previše "napet". Prvi je metak probio metalni okvir automobila i zaustavio se u tijelu nadvojvotkinje, koja je bila jedina osoba u kraljevskoj pratnji koju su ubice - "teroristi" željeli poštediti. Drugi hitac, namijenjen Potioreku, bio je rezultat trzaja, a ne izvanrednog streljaštva, budući da je nadvojvoda bio s druge strane automobila i metak ga je pogodio direktno u vrat. Da ironija bude veća, na pragu automobila bdijući nad Franc Ferdinandom bio je grof Harrach. Harrach je, nakon napuštanja gradske vijećnice, spontano odlučio da zaštititi svog budućeg vladara od opasnosti sa ulice. Ali Princip je bio na suprotnoj strani, pa sve što je lojalni grof mogao učiniti jeste slušati nadvojvodu kako mrmlija svoje posljednje riječi kad su ga upitali o zadobijenoj, fatalnoj rani: "Nije to ništa", ponavljao je nasljednik, prije nego je izgubio svijest.³⁵

Nemoguće je zanemariti metaforu: "nije to ništa". Je li to ono što je Winston Churchill mislio o udarnim vijestima iz Sarajeva dok su se širile svijetom i koje su na trenutak zasjenile sukobe za irsku autonomiju? Velika je vjerovatnoća. Zaista, jedan od najistaknutijih aspekata

³³ Zametica, *Folly and Malice*, 498–502.

³⁴ Isto., 516–23.

³⁵ Isto., 530.

sarajevske mitologije je da su se vijesti o atentatu urezale u sjećanje običnih ljudi i političke elite na način koji psiholozi nazivaju terminom "blic pamćenje" ili "flashbulb memory". Ovo je ustvari živopisno prisjećanje na tačan trenutak i okolnosti pod kojima su se uznemiravajuće informacije prvobitno prenosile. Baš poput ubistva John F. Kennedyja u Dallasu 1963. tvrdi povjesničar Christopher Clark, "atentati u Sarajevu bili su događaji čiji je plamen dohvatio ljude i mjesta u tom trenutku i žigosao ih u sjećanju."³⁶ Ipak, savremeni izvještaji to ne potvrđuju.

Svakako, "uznemiravajuće" vijesti su bile na naslovnicama novina i pobrale simpatije, kao što su to učinili i mnogi atentati na visoke ličnosti tog doba, uključujući ubistvo carice Elizabete ("Sisi") 1898. No, gotovo svaki savremenik koji je spomenuo "Sarajevo" također je naglasio kako je "prvobitna šokiranost..."brzo prošla", što je i zabilježio austrijski pisac Arthur Schnitzler u svom dnevniku. U Freiburgu (Njemačka), vijesti su izazvale "trenutačnu uznemirenost" prije nego što se "život u gradu brzo vratio svojoj rutini". Činjenica da je Churchillova sunarodnjakinja Vera Brittain, vrlo zapažena autorica memoara o Prvom svjetskom ratu *Testament mladosti*, pogrešno zapamtila način ubistva - "srpska bomba bačena s druge strane Evrope na austrijskog nadvojvodu" - podržava tezu da, koliko god srceparajuće dvostruko ubojstvo bilo, malo tko je očekivao njegove epske posljedice.³⁷

U Velikoj Britaniji općenito, reakcije su bile suzdržane, da ne kažemo minimalne. Izaslanik američkog predsjednika Woodrowa Wilsona, pukovnik Edward House, napisao je da vijest "nije izazvala veći zvučni efekt od tenorskog sola u radionici kotlova." Britanska štampa bila je praktički jednoglasna u pretpostavci da "ubistvo atentatora neće imati nikakvog uticaja." Sigurno je da su elitni krugovi bili "užasnuti" i suosjećali su se sa "jadnim, hrabrim, oronulim" carom. Međutim, iako je ministar vanjskih poslova Sir Edward Grey odao dirljivu počast, ipak nije vidio razlog za otkazivanje ribolovnog izleta u ime Franca Ferdinanda. Dana 30. juna, njegov državni sekretar, Sir Arthur Nicolson, zlokobno je napisao britanskom veleposlaniku u St. Petersburgu: "Nadam se da tragedija koja se upravo dogodila u Sarajevu neće dovesti do daljnjih komplikacija."³⁸ Danas su takve izjave, nažalost, smiješne.

Međutim, u junu 1914. godine bile su sasvim očekivane. Poput Greya, francuski predsjednik Raymond Poincaré nije napustio hipodrom Longchamp za vrijeme Grand Prix-a kada su ga tamo zatekle vijesti o atentatu. U Njemačkoj, car je brzo i prikladno, obzirom na svoje prijateljstvo s Francom Ferdinandom i savez sa Austro-Ugarskom, napustio svoju jahtu usred *Sedmice mornarice* i uputio se prema Berlinu. Ali, većina mornara, "bila je ili suviše pijana ili previše ravnodušna da primijeti", kaže američki veleposlanik, koji je također primijetio da su "svi diplomati i uglednici" koje je tog dana sreo "mislili da nema šanse da tragedija u Sarajevu dovede

³⁶ Clark, *Sleepwalkers*, 376–79.

³⁷ Citirano iz: Miller-Melamed, *Misfire*, 160–61, 236n.

³⁸ Isto., 161–62, 236–37n.

do rata."³⁹ Francuski veleposlanik u Berlinu, Jules Cambon, slagao se s tim: objavio je planove za svoj odmor u julu.⁴⁰ Kada je ruski političar, Vladimir Gurko, prevideo "da je Evropa na rubu ozbiljnih dešavanja", njegova publika je ostala iznenađena što neko smatra da je Sarajevo "incident od međunarodnog značaja."⁴¹ Čak se i visoki habsburški časnik sjeća da se "smijao" kada ga je supruga pitala: "Ne znači li ovo rat?"⁴²

Zapravo, nemali broj ih je zauzeo suprotan stav, smatrajući nadvojvodinu smrt predznakom mira obzirom na njegov strogi katolicizam i provokativne reforme, posebno koje su bile vezi s južnoslavenskim pitanjem. Američki vojni ataše napisao je da u Parizu prevladava mišljenje da je "izvor stalne nelagode nestao." U Italiji, britanski veleposlanik izviještavao je da vlasti u tišini "smatraju eliminaciju pokojnog nadvojvode skoro pa providonosnom." Ministar vanjskih poslova Italije rekao je jednom veleposlaniku da "svjetskom miru neće biti ništa gore." A već 7. jula, u Augustinskoj crkvi u Beču, jedan od najvatrenijih pristaša nadvojvode, isusovački svećenik Anton Puntigam, održao je propovijed pred 5.000 vjernika da "proljevanje krvi kraljevskog para može značiti svitanje neke ljepše ere."⁴³

Ironično, održavanje njegove propovijedi zbilo se baš na dan kada se Zajedničko ministarsko vijeće sastalo u Beču prvi put nakon atentata. Na dnevnom redu bila je samo jedna tačka: postići saglasnost za pokretanje rata protiv Srbije. Mnogo toga se desilo u deset dana od političkog ubistva kako bi se pripremilo za ovaj važni korak. Prvo, ministar vanjskih poslova Leopold von Berchtold čvrsto je odlučio sprovesti "vojno raščišćavanje nepodnošljivog odnosa Monarhije sa Srbijom."⁴⁴ Neuobičajeno brzo i potpuno svjestan moguće eskalacije, Berchtold se uvjerio u beogradsku ulogu u zavjeri i odlučio se za rat sa Srbijom. Imao je podršku gotovo svih svojih ministara, vojske i uskoro i samog cara. U kontekstu toga, ključni korak poduzet je 1. jula, tri dana prije nego što je izaslanik Berchtolda, grof Alexander Hoyos, krenuo na svoju čuvenu misiju u Berlin kako bi osigurao podršku Njemačke u vidu "bjanko čeka". Berchtold je revidirao Matscheko memorandum o položaju Balkana u Carstvu. Kao i dokumenti prije, ovaj neborbeni dokument, čija je najnovija verzija stigla u Ministarstvo vanjskih poslova samo četiri dana prije ubistva nadvojvode, istakao je nepovoljne diplomatske tendencije koje su se javljale u regionu, uključujući i ono naginjanje Rumunjske, koja je bila saveznica, ka Rusiji, te antagonističko širenje Srbije i njena saradnja sa Rusijom, a da ne spominjemo antihabsburšku agitaciju.

³⁹ Isto., 162–63, 237n.

⁴⁰ Gordon Martel, *The Month That Changed the World: July 1914* (New York: Oxford University Press, 2014), 104.

⁴¹ V. I. Gurko, *Features and Figures of the Past* (Palo Alto, CA: Stanford University Press, 1939), 537.

⁴² Günther Kronenbitter, "Schock und Erwartung," in *"The Long Shots of Sarajevo" 1914: Ereignis, Narrativ, Gedächtnis*, Band 22, eds. Vahidin Preljević and Clemens Ruthner (Tübingen: Narr Francke Attempto, 2016), 571.

⁴³ Citirano iz: Miller-Melamed, *Misfire*, 164–65.

⁴⁴ Isto., 162–63, 237n.

Ipak, koliko god paranoično izgledao ovaj dokument, posebno u svojoj procjeni inicijativa Francuske i Rusije na Balkanu, rješenje koje je nudio bila je "klasična diplomacija" umjesto neposrednog ratovanja.⁴⁵ U onome što je zabilježio 24. juna Matscheko "nije predložio, poticao ili predviđao rat".⁴⁶ U Berchtoldovoj reviziji od 1. jula, koja je bila ciljano usmjerena ka potrošnji Njemačke, atentat u Sarajevu pružio je "neosporan dokaz nepremostivih razlika između Monarhije i Srbije".⁴⁷ I mnogo prije nego što je bjanko ček dostavljen, čak i prije nego što je austro-ugarska istraga o sarajevskom atentatu otkrila bilo kakve dokaze o službenom sudjelovanju Srbije u zavjeri, Berchtold je uveo ono što je jedan povjesničar nazvao "radikalnim zaokretom" u politici habsburške vlade prema Srbiji: od stabilne diplomacije do legitimiranog rata; od umjerenog pritiska do "manifesta za prisilu Srbije".⁴⁸

Atentat koji se zbio u Sarajevu nije Austro-Ugarskoj pružio proverbijalni "izgovor" za rat koji je već bio u pripremi. Naprotiv, uvjerio je promišljenog ministra vanjskih poslova da sada otpadaju sve diplomatske opcije navedene u Matscheko memorandumu iz juna 1914. Jedino što je ostalo da se uradi bilo je uvjeriti Njemačku da se složi, a to se pokazalo jednostavnim, ne zbog geopolitičkih proračuna, nego zbog impulsivne naravi kajzera i njegovog prijateljstva sa Francuskom Ferdinandom. Možemo raspravljati o tome koja je zemlja bila najviše najviše spremna riskirati evropski rat iz različitih razloga, uključujući rasistički strah Njemačke od ruske ekspanzije, zabrinutosti Rusije zbog svog slabljenja na Balkanu i spore mobilizacije, i sve do brojnih "moćnijih uzroka" koje je spomenuo Churchill. Isto tako, možemo naglasiti da su Berchtold i njegovi ministri oduvijek željeli lokalni obračun s malim, ali sve samouvjerenijim, proverbijalnim srpskim trnom u oku. No, jasno je iz sastanka 7. jula i kasnijih razgovora u vezi sa pripremom Ultimatumu 23. jula, koji je namjerno sastavljen i više puta revidiran da bude neprihvatljiv za Srbiju, da su potencijalne dalekosežnije posljedice tog željenog, limitiranog rata, jasne i vidljive ljudima koji su se sastali toga dana na Ballhausplatzu. Ono što je "pokrenulo" sarajevski atentat bila je alarmantno nagla i vrlo odlučna promjena u politici Austro-Ugarske prema Srbiji. Ipak, izazvala je jako slabe reakcije, jer su dogovori vođeni iza čvrsto zatvorenih vrata, tako da čak ni Nijemci nisu znali kada će konačno biti donesen Ultimatum i koliko će zapravo biti oštar. Tako je bilo i Winstonu Churchilu. Što se tiče ostatka svijeta, nadvojvoda je praktički bio zaboravljen kada je Austro-Ugarska izdala svoju čuvenu, iako potcijenjenu, "poruku" upućenu srpskom premijeru, što se tiče ostatka svijeta, nadvojvoda je praktički bio zaboravljen kada je Austro-Ugarska izdala svoju čuvenu, iako potcijenjenu, "poruku" upućenu

⁴⁵ Gordon Martel, *The Month That Changed the World: July 1914* (New York: Oxford University Press, 2014), 104.

⁴⁶ V. I. Gurko, *Features and Figures of the Past* (Palo Alto, CA: Stanford University Press, 1939), 537.

⁴⁷ Günther Kronenbitter, "Schock und Erwartung," in *"The Long Shots of Sarajevo" 1914: Ereignis, Narrativ, Gedächtnis*, Band 22, eds. Vahidin Preljević and Clemens Ruthner (Tübingen: Narr Francke Attempto, 2016), 571.

⁴⁸ Citirano iz: Miller-Melamed, *Misfire*, 164–65..

srpskom premijeru, koji se tada nalazio izvan Beograda u sklopu kampanje, 23. jula, "blic trenutku" moderne historije i historijskom početku međunarodne julske krize.

Iako je bilo izuzetno opasno stanje na Balkanu, kao i mnogo animoziteta prema Habsburškoj monarhiji, sama izdvedba i organizacija sarajevske zavjere je bila prava lakrdija, da ne spominjemo sramotno postupanje habsburških vlasti, na šta je ruski ministar vanjskih poslova Sergej Sazonov neprestano upozoravao u julu 1914.⁴⁹ Ipak, čak je i ova zbrka od političkog ubistva uspjela promijeniti prioritete Velike sile u tolikoj mjeri da je rizik od katastrofe nadmašio troškove gubitka ugleda pred malom zemljom čije su prevelike ambicije izravno utjecale na nemirno južnoslavensko stanovništvo carstva. U "moru svjedočanstava" kolokvijalno poznatom kao Julska kriza, o kojoj su "stvarno napisane cijele biblioteke", javlja se jedna zastrašujuća činjenica koja često biva zasjenjena našom tendencijom da sarajevsku tragediju pretvorimo u povijesni okidač za unaprijed dogovoreni i ludo destruktivni svjetski rat.

TRIGGER OR TRAVESTY? THE SARAJEVO ASSASSINATION IN HISTORICAL PERSPECTIVE

SUMMARY

Paper focuses on the tension between short-term human agency/contingency and long-term structural forces in understanding the outbreak of World War I. Specifically, it examines the "spark" for that war—the Sarajevo assassination, in terms of how it actually happened, how it is typically presented (by scholars and popular writers alike), and how it was perceived at the time by both the general public and highly placed officials. As in recently published book, *Misfire: The Sarajevo Assassination and the Winding Road to World War I* (Oxford University Press, 2022), author argue that our perception of Franz Ferdinand's political murder has been molded, or more accurately mythologized, such that the structural causes of the First World War tend to overshadow the decisive role of individual human agency.

Keywords: Sarajevo, Franc Ferdinand, alliance, Habsburg empire, Winston Churchill, Gavrilo Princip, Unification or Death (Black hand), Bosnia and Herzegovina, World War I.

⁴⁹ Isto., 136, 154–55.

IZVORI I LITERATURA

- A. J. P. Taylor, "The Great Assassination: The Road to Sarajevo by Vladimir Dedijer," *The New York Review of Books* (October 20, 1966).
- Alma Hannig, "Austro-Hungarian Foreign Policy and the Balkan Wars," in *The Wars Before the Great War: Conflict and International Politics Before the Outbreak of the First World War*, eds. Dominik Geppert, William Mulligan, and Andreas Rose (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
- Annika Mombauer, ed., *The Origins of the First World War: Diplomatic and Military Documents* (Manchester: Manchester University Press, 2013).
- Borivoje Jevtić, *Sarajevski atentat: sećanja i utisci* (Sarajevo: Štamparija I izd. Petra N. Gakovića, 1924).
- Christopher Clark, *The Sleepwalkers: How Europe Went to War in 1914* (London: Allen Lane, 2012).
- Dušan T. Bataković, "Storm over Serbia: The Rivalry Between Civilian and Military Authorities (1911–1914)," *Balkanica* 44 (2013).
- Gordon Martel, *The Month That Changed the World: July 1914* (New York: Oxford University Press, 2014).
- Günther Kronenbitter, "Schock und Erwartung," in *"The Long Shots of Sarajevo' 1914: Ereignis, Narrativ, Gedächtnis*, Band 22, eds. Vahidin Preljević and Clemens Ruthner (Tübingen: Narr Francke Attempto, 2016).
- John Zametica, *Folly and Malice: The Habsburg Empire, the Balkans, and the Start of World War One* (London: Shephard-Walwyn, 2017).
- John Paul Newman, "Civil and Military Relations in Serbia During 1903–1914," in *The Wars Before the Great War: Conflict and International Politics Before the Outbreak of the First World War*, ed. Geppert et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2015).
- Margaret MacMillan, *The War That Ended Peace: The Road to 1914* (New York: Random House, 2013).
- Mark Cornwall, "Introduction," in *Sarajevo 1914*, ed. Cornwall, 3–5.
- Miloš Vojinović, "Political Ideas of Young Bosnia: Between Anarchism, Socialism, and Nationalism," *Südosteuropa-Jahrbuch* 42 (2018).
- Paul Miller-Melamed, *Misfire: The Sarajevo Assassination and the Winding Road to World War I* (New York: Oxford University Press, 2022).
- Ratko Parežanin, *Mlada Bosna i Prvi svetski rat* (Munich: Iskra, 1974).
- T. G. Otte, *July Crisis: The World's Descent into War, Summer 1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2014).

- Vladimir Dedijer, *The Road to Sarajevo* (New York: Simon and Schuster, 1966).
- V. I. Gurko, *Features and Figures of the Past* (Palo Alto, CA: Stanford University Press, 1939).
- Vojislav Bogićević, *Sarajevski Atentat: Stenogram Glavne rasprave protiv Gavrila Principa i drugova* (Sarajevo: Izdanje Državni Arhiv NR BiH, 1954).
- Winston Churchill, *The World Crisis* (New York: Scribner, 1931).
- Winston S. Churchill, *The World Crisis*, volume 5: *The Eastern Front* (London: The Folio Society, 2007)

